

Mogućnost razvijanja otpornosti na ekstremizam u digitalnom okruženju kroz nastavu vjeronauke

Muamer Hirkić

Sažetak

Ovo istraživanje nastoji uspostaviti poveznicu između *online* ekstremizma, izgradnje digitalne otpornosti u školskom okruženju i nastave Islamske vjeronauke. Promjena paradigme u načinu promatranja odnosa religije i ekstremizma, i sve veći fokus na izgradnju otpornosti, otvara značajan prostor za analizu uloge vjerskog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama. Stoga, analizirajući intervjue s nastavnicima Islamske vjeronauke, u radu se izvode zaključci o njihovim trenutnim praksama i viđenjima vlastite uloge u procesu izgradnje digitalne otpornosti kod učenika. Isto tako, istraživanje nudi i njihova shvatanja digitalnih kompetencija, kao i percepcije važnosti digitalizacije nastavnog sadržaja. U istraživanju je učestvovalo ukupno 12 nastavnika vjeronauke s prostora sedam muftijstava – Banjalučkog, Bihačkog, Mostarskog, Sarajevskog, Travničkog, Tuzlanskog i Zeničkog – a sa svim sagovornicima urađeni su polustrukturirani *online* intervjui. Istraživanje je pokazalo da nastavnici vjeronauke prepoznaju važnost svoje uloge u izgradnji digitalne otpornosti na ekstremizam u školi, kao i potrebu osavremenjavanja i digitalizacije nastavnih praksi.

Ključne riječi: online ekstremizam, digitalna otpornost, vjeronauka, nastavnici, škola

Uvod

Dosadašnja istraživanja o prevenciji *online* ekstremizma i ekstremizma općenito u Bosni i Hercegovini nisu posvetila dovoljno pažnje ulozi predmeta Islamska vjeronauka, koji bi mogao predstavljati snažan temelj za izgradnju otpornosti učenika u osnovnim i srednjim školama. U studijama koje se bave temom ekstremizma primjetno je da dolazi do promjene paradigme kada je u pitanju percepcija religije i vjerskog (islamskog) obrazovanja, te se, shodno tome, javlja potreba da se vjersko obrazovanje počne posmatrati u kontekstu izgradnje otpornosti na negativna ponašanja. Pored toga, u Bosni i Hercegovini ne postoji dovoljan broj studija koje su uzele u obzir ulogu digitalizacije u procesima koji se vezuju uz ekstremizam – pogotovo kada je riječ o preventivnom djelovanju. Uzimajući u obzir sve navedeno, ovo istraživanje nastoji odgovoriti na tri osnovna pitanja: i) koja je uloga vjere u digitalnom životu učenika; ii) u kojoj je mjeri pet karakteristika koncepta digitalne otpornosti prisutno u nastavi vjeronauke te iii) jesu li nastavnici vjeronauke dovoljno opremljeni za rad na digitalnim izazovima.

Slijedeći osnovna istraživačka pitanja, ovaj rad pokušava napraviti pregled trenutnih praksi nastavnika vjeronauke i istaknuti neke od uobičajnih prednosti ili nedostataka islamske edukacije namijenjene učenicima koji su dio digitalnog ekosistema. Nadalje, povezivanje inovativnog teoretskog konstrukta digitalne otpornosti sa *online* ekstremizmom i nastavom vjeronauke predstavlja značajan korak za unapređenje nastavnog sadržaja, kao i za preventivno djelovanje u školskom okruženju. Ovakav pristup može polučiti korisne preporuke koje će biti značajne nastavnicima vjeronauke, Islamskoj zajednici, akademskoj zajednici i široj javnosti. Na taj način mogu se graditi kapaciteti u oblasti nastave islamske vjeronauke, ali i ponuditi kontranarativi i alternativne prilike za negativne društvene pojave poput *online* ekstremizma.

U nastavku rada najprije opisujemo teorijski okvir koji je korišten za potrebe ovog istraživanja, kao i pregled najrelevantnije literature za predmet studije. Treći dio objašnjava metodologiju koja je korištena, navodi ciljeve istraživanja, kriterije za odabir učesnika, kao i opis uzorka, istraživačke aktivnosti i adaptacije. Četvrti dio nudi pregled analize dobijenih rezultata kroz nekoliko podsekcija – Vjera u digitalnom životu učenika, Digitalna otpornost, Online ekstremizam, Nastavnici Islamske vjeronauke i Digitalni izazovi. Istraživanje završava diskusijom u petom dijelu te zaključkom u šestom.

Digitalna otpornost u obrazovnom kontekstu

Otpornost se generalno može posmatrati kao konstrukt koji opisuje „proces pozitivnog razvoja, između ostalog i razmišljanjem o tome kako prevladati nedaće i stresne situacije“.¹ Iako je digitalna otpornost definisana na različite načine u različitim poljima istraživanja, za potrebe ovog istraživanja koristiti će se rad i teorijski pregled Suna i saradnika, koji se fokusiraju na digitalnu otpornost u školskom okruženju. Naime, Sun i saradnici u svom su radu pokušali dati sveobuhvatnu definiciju koncepta ‘digitalne otpornosti’, kao i karakteristika koje bi obuhvatile sve ključne aspekte prilikom pokušaja definisanja ovog pojma. Pritom, digitalna otpornost opisana je kao „proces koji vodi ka boljim performansama, u smislu razumijevanja, znanja, učenja, oporavka i napredovanja“ – u svim onim slučajevima kada se osoba suočava sa stresom, izazovima ili nedaćama.² Pet glavnih odlika koncepta digitalne otpornosti uključuje:

- a) *razumijevanje online prijetnji* – pojedinci prepoznaju rizike ili prijetnje u *online* prostoru i mogu donijeti adekvatne odluke;
- b) *poznavanje rješenja* – pojedinci poznaju načine za pronalazak i ocjenu više izvora pomoći, što označava vještine kritičkog promišljanja;
- c) *učenje o znanjima i vještinama* – ako pojedinci posjeduju digitalne vještine i znanja, mogu se nositi sa nedovoljno poznatim tehnološkim okolnostima;
- d) *oporavak od stresa* – pojedinci se mogu oporaviti kada stvari krenu po zlu u *online* prostoru tako što će dobiti odgovarajući nivo podrške i
- e) *napredovanje kroz samoeфикаsnost* – pojedinac je u mogućnosti da vjeruje da postoji način da se prevaziđu poteškoće kroz odnose s drugima i podrškom koju ima.

S druge strane, Winter i saradnici primjećuju da se *online* ekstremizam razvio izuzetnom brzinom u posljednjih nekoliko desetljeća, što je rezultat napretka tehnologije, kao i promjene u fizičkom i informacijskom sigurnosnom okruženju.³ Otkako je ova tema postala relevantna u naučnim krugovima, religija, kao i individualne percepcije religije, u većini literature posmatraju se i analiziraju kao jedan od značajnijih pokretača za (*online*) ekstremizam – što je vidljivo i u

1 Patrizia Garista & Giancarlo Pocetta, “Digital Resilience: meanings, epistemologies and methodologies for lifelong learning [Digitalna otpornost: značenja, epistemologije i metodologije za cjeloživotno učenje]”, *Conference paper* (2014), str. 1.

2 Haiyan Sun et al., „Digital Resilience Among Individuals in School Education Settings: A Concept Analysis Based on a Scoping Review [Digitalna otpornost među pojedincima u školskom okruženju: analiza koncepta zasnovana na pregledu obima]“, *Frontiers of Psychiatry*, 13:858515 (2022), str. 1.

3 Charlie Winter et al., „Online extremism: Research trends in internet activism, radicalization, and counter-strategies [Online ekstremizam: Istraživački trendovi o internet-aktivizmu, radikalizaciji i kontrastrategijama]“, *International Journal of Conflict and Violence*, 14:2 (2020), str. 5.

radu Tzvetkove i Mancheve koji posmatra ulogu religijskih institucija u Bosni i Hercegovini.⁴ Međutim, vjera isto tako može biti važan dio svakodnevnog života pojedinca, te se s vremenom javila potreba da se u kontekstu ove teme počne više posmatrati sa stanovišta izgradnje otpornosti na sve oblike negativnih ponašanja u *online* i *offline* okruženju.

Skorašnja istraživanja koja uključuju Bosni i Hercegovinu, poput onog Halilović Pastuović i drugih, pokazuju prve pokušaje prebacivanja fokusa i promjenu paradigme s pokretača/faktora ranjivosti na ekstremizam, na faktore koji mogu doprinijeti otpornosti pojedinca da se odupre negativnim pojavama u društvu.⁵ Prve obrise ovakvom pristupu u Bosni i Hercegovini dali su Turčalo i Veljan, koji su pisali o otpornosti u generalnom kontekstu otpornosti zajednica na ekstremizam – ali, ipak, detaljna analiza uloge nastavnika, vjerskog obrazovanja u školama i samog školskog okruženja do sada nije urađena.⁶ Jedno od prethodnih istraživanja Kapidžića i saradnika pokazalo je da postoji potreba za inicijativama i obrazovnim programima koji podstiču kritičko razmišljanje i medijsku pismenost, kako bi se moglo raditi na otpornosti pojedinaca na negativne pojave na društvenim mrežama poput *online* ekstremizma.⁷

Uzimajući u obzir sve navedeno, moguće je dovesti u korelaciju religiju i vjersko obrazovanje, i izgradnju otpornosti na (*online*) ekstremizam, što otvara mogućnost za procjenu trenutnog stanja kada su u pitanju vjersko obrazovanje u školama (nastava Islamske vjeronauke) i prakse nastavnika koje imaju utjecaj na izgradnju digitalne otpornosti kod mladih. Stoga, autor pokušava napraviti direktnu poveznicu između nastave vjeronauke, nastavnika kao mogućih facilitatora otpornosti i potencijala za izgradnju digitalne otpornosti na *online* ekstremizam, koristeći spomenuti konceptualni okvir Suna i saradnika. Pritom, istraživanje će ponuditi širi pregled praksi i percepcija nastavnika vjeronauke, njihovo viđenje digitalnog prostora, digitalnih kompetencija i online ekstremizma, kao i procjenu postojanja pet karakteristika digitalne otpornosti u svakodnevnom radu.

4 Gergana Tzvetkova & Mila Mancheva, "Country Report: Bosnia and Herzegovina [Izveštaj za državu: Bosna i Hercegovina]", *GREASE – Radicalisation, Secularism, and the Governance of Religion: European and Asian Perspectives* (2019), str. 11.

5 Maja Halilovic Pastuovic et al., "Interactions between States and Religious Institutions in the Balkans – Working Paper 3 [Interakcije između država i vjerskih institucija na Balkanu – Radni dokument 3]"⁴, *PAVE Project Publications* (2022), str. 5.

6 Sead Turčalo & Nejra Veljan, "Community Perspectives on the Prevention of Violent Extremism in Bosnia and Herzegovina [Perspektive zajednice u prevenciji nasilnog ekstremizma u Bosni i Hercegovini]"⁴, *Berghof Foundation* (2018), str. 9.

7 Damir Kapidžić et al., „Drivers of radicalisation and violent extremism in the light of state dynamics in MENA and the Balkans: Bosnia and Herzegovina [Pokretači radikalizacije i nasilnog ekstremizma u svjetlu državne dinamike u MENA i Balkanu: Bosna i Hercegovina]"⁴, *The European Institute of the Mediterranean (IEMed)* (2021), str. 17.

Metodologija

Ciljevi istraživanja

Jedan od primarnih ciljeva istraživanja jeste proširiti postojeću literaturu empirijskom studijom, koja objasni mogućnost razvijanja digitalne otpornosti na ekstremizam kroz nastavu Islamske vjeronauke. Pored toga, zadaci istraživanja su i, s jedne strane, ispitivanje generalne uloge vjere u digitalnom životu mladih – kroz iskustva nastavnika koji ih podučavaju – te, s druge strane, utvrđivanje mjere u kojoj u školama, kroz časove vjeronauke, nastavnici uključuju pet karakteristika koncepta digitalne otpornosti. Na taj način moguće je procijeniti postojanje i relevantnost obrazovnih inicijativa i praksi usmjerenih na prevenciju negativnih društvenih pojava u *online* okruženju. Na kraju, značajan istraživački prioritet predstavlja i utvrđivanje spremnosti i opremljenosti nastavnika vjeronauke za rad s učenicima na digitalnoj otpornosti.

Kriteriji, način odabira učesnika i opis uzorka

Trenutno, u sklopu Islamske zajednice u BiH postoji ukupno devet muftijstava – Banjalučko, Bihaćko, Goraždansko, Mostarsko, Sarajevsko, Travničko, Tuzlansko, Zeničko i Vojno muftijstvo – što korespondira administrativnom uređenju Bosne i Hercegovine sa devet kantona u Federaciji BiH, te Republikom srpskom i Distriktom Brčko. U Zapadnohercegovačkom kantonu ne postoji dovoljan broj učenika, te samim tim vjeronauku ne predaju nastavnici, već lokalni imami. Slijedom toga, cilj ove studije bio je postići pokrivenost prema geografskom kriteriju muftijstava, pritom uzimajući u obzir da svi potencijalni sagovornici budu aktivno i službeno zaposleni kao predavači u nastavi Islamske vjeronauke u svojim sredinama. Svi ispitanici primarno su kontaktirani putem Mreže nastavnika i profesora Islamske vjeronauke u BiH, a geografsko područje koje je pokriveno studijom uključuje ispitanike iz svih muftijstava osim Vojnog (koje ne provodi nastavu vjeronauke) i Goraždanskog, gdje nije bilo zainteresovanih članova aktiva koji bi učestvovali u istraživanju.

Istraživački postupci, metode istraživanja i etika

Ovo istraživanje rađeno je sa ukupno 12 nastavnika vjeronauke iz osnovnih ili srednjih škola s područja Bosne i Hercegovine, u periodu od jula do oktobra 2022. godine. Pritom, korištene su dvije tehnike prikupljanja podataka: prva je uključivala intervjue putem *online* platformi za videokonferencije (ukupno pet) i telefonske poziva (ukupno 3), dok je druga uključivala upitnik s pitanjima

otvorenog tipa, koji je tražio opširne odgovore (ukupno 4). U istraživanju su učestvovala tri ispitanika iz Tuzlanskog, dva iz Bihaćkog, dva iz Travničkog, dva iz Sarajevskog, jedan iz Mostarskog, jedan iz Zeničkog i jedan iz Banjalučkog muftijstva – od toga ukupno osam muškaraca i četiri žene sa preko pet godina radnog iskustva u nastavi. Svim ispitanicima postavljen je isti set pitanja (polustrukturirani upitnik sa 13 okvirnih pitanja), a svaka interakcija u realnom vremenu prosječno je trajala 30 minuta.

Fokus pitanja bio je na ulozi vjere u digitalnom životu učenika, izazovima s kojima se učenici suočavaju u digitalnom okruženju te mogućnostima koje vjeronauka pruža u podučavanju digitalne pismenosti i prevenciji nepoželjnih ponašanja u *online* prostoru. Konkretno, pitanja su uključivala: evaluaciju digitalnih vještina učenika, razumijevanje *online* prijetnji i rizika te sposobnost kritičkog promišljanja učenika o *online* izazovima. Također, pitanja su se bavila ulogom nastavnika vjeronauke u pružanju podrške učenicima, kao i njihovim stavovima o *online* ekstremizmu i načinima doprinosa njegovom smanjenju kroz nastavu vjeronauke.

Samim tim, za analizu podataka prikupljenih kroz oralne intervjuje i pismene odgovore u istraživanju je korištena metoda analize sadržaja. Podaci su analizirani kroz kodiranje četiriju osnovnih tema, koje su istim redoslijedom predstavljene u dijelu o rezultatima istraživanja. Također, autor je osigurao anonimnost ispitanika, uz poštovanje važećih nacionalnih zakona Bosne i Hercegovine o zaštiti ličnih podataka, kao i općih etičkih propisa za pisanje naučnog rada iz oblasti društvenih nauka. Lični podaci svih sagovornika anonimizirani su i neće postojati način individualnog raspoznavanja u skladu s datim odgovorima, a autor se na njih referira u najširoj kategoriji muftijstva iz kojeg dolaze.

Adaptacije i izazovi

Tokom provedbe istraživanja zabilježeno je i nekoliko adaptacija i izazova. Prvo, svi intervjui morali su biti obavljani u *online* formatu, primarno iz razloga efikasnije i brže organizacije svih razgovora s ispitanicima iz sredina do kojih bi bilo otežano fizički doći u kraćem vremenskom periodu. Drugo, zbog privremenog odsustva nekoliko ispitanika, kao i ličnih obaveza, četiri ispitanika zahtijevala su da na upitnik odgovore pismenim putem – što im je na kraju omogućeno. Treće, nakon što je ispitanik kontaktirao aktive iz Goraždanskog muftijstva, niko od članova nije odgovorio potvrdno na molbu. Iako izostanak učešća predstavnika ovog muftijstva ne utječe na generalne nalaze studije, njihova iskustva i stavovi doprinijeli bi boljem razumijevanju digitalnih izazova u nastavi vjeronauke na ovom prostoru Bosne i Hercegovine.

Rezultati istraživanja

Vjera u digitalnom životu učenika

Razgovori s ispitanicima pokazali su da vjera, prvenstveno, može služiti učenicima (bez obzira na dob) kao korektivni faktor za postavljanje granica, kako u digitalnom tako i u stvarnom svijetu. U posljednoj deceniji, granice između *online* i *offline* svijeta postale su nejasne i sve više isprepletene. To se posebno odrazilo na poglede mladih naspram savremenog svijeta, što znači da se njihovi stavovi i vrijednosti u velikoj mjeri prilagođavaju novim trendovima unutar digitalizovanog ekosistema. Prema mišljenju jedne ispitanice, upravo vjera može ponuditi odgovore na savremene izazove današnjice, jer digitalni svijet nekada može donijeti veći broj izazova od onog stvarnog.⁸ U velikom broju slučajeva, značajan problem predstavlja samo korištenje i konzumiranje sadržaja putem interneta, gdje značajan broj mladih – i pored dobrih tehničkih sposobnosti – još uvijek nema dovoljno razvijenu vještinu razdvajanja štetnog od korisnog sadržaja. Ispitanik iz Travničkog muftijstva vjeruje da upravo u ovom segmentu vjera može kanalisati učenike da sadržaju pristupaju selektivno, jer – kako napominje druga ispitanica iz Bihačkog muftijstva – vjera razdvaja korisno od nekorisnog znanja, štetno od dobrog i smisleno od besmislenog.⁹

Digitalizacija i vizualizacija znanja u određenoj mjeri dovela je i do problema zadržavanja koncentracije učenika, te se i nastava vjeronauke pokušava prilagoditi ovim trendovima kroz interaktivno korištenje *online* platformi i multimedijskog sadržaja. Većina ispitanika tvrdi da o digitalnim izazovima redovno razgovara s učenicima, dok nekolicina navodi i primjere radionica na tu temu. Ipak, istaknuto je da nastavni plan i program uglavnom ne dozvoljava preveliku diskusiju o ovim temama, te da se uglavnom stariji nastavnici 'slijepo' pridržavaju svojih naviknutih metoda rada i tematskih okvira. S druge strane, prema procjenama ispitanika, nastavnici vjeronauke u velikoj mjeri aktivno koriste digitalne alate u nastavi vjeronauke. To je posebno došlo do izražaja od pojave pandemije koronavirusa, kada je, kako jedna ispitanica kaže „u obzir dolazila svaka vrsta aplikacije poput *WhatsApp*-a, *Messenger*-a, pa i *Viber*-a“.¹⁰

Najčešće korišteni softveri, alati i aplikacije uključuju *PowerPoint* i ostale *Office* alate, *Zoom*, *Google Classroom*, *You Tube*, *Wordwall*, *Prezi* i druge. Ispitanik iz Sarajevskog muftijstva navodi i jedan pozitivan primjer digitalizacije u nastavi vjeronauke, gdje je upravo on bio idejni začetnik inicijative omogućavanja

8 *Online* intervju s ispitanicom iz Bihačkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine.

9 *Online* intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, 03. 9. 2022. godine i *online* intervju s ispitanicom iz Bihačkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine.

10 *Online* intervju s ispitanicom iz Bihačkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine

jednostavnog (i otvorenog) pristupa sadržajima i materijalima nastave vjeronauke u srednjim školama – kako učenicima tako i roditeljima, te generalnoj javnosti i svim zainteresovanim stranama. Ističe da je ta ideja omogućila ‘Instagram generacijama’ jedno kvalitetno i sistematizirano znanje u potpuno novom okruženju.

Tako je i nastala moja inovacija – platforma s digitaliziranim sadržajima predmeta,¹¹ koja je nagrađena na kantonalnom i državnom nivou, a kojom sam prije svega, omogućio učenicima da na nastavi legalno koriste svoj mobitel – i to kao nastavno pomagalo, što je jedno od rješenja za zloupotrebu tehnologije na nastavnom satu, a ujedno i alternativa besmislenom gubljenju vremena. To, dakako, Instagram generacijama znači mnogo, naročito zbog toga što nastavnim sadržajima u cjelosti pristupaju putem svog mobitela, i zbog toga što ne moraju više zapisivati u sveske, koje na kraju godine svakako odlože i nikad im se više ne vrate. Nasuprot tome, platformi se vraćaju.¹²

Digitalna otpornost

Govoreći o prvom teoretskom stubu digitalne otpornosti – razumijevanju *online* prijetnji – nastavnici vjeronauke slažu se u mišljenju da učenici još uvijek nisu svjesni svih digitalnih oblika rizika, prvenstveno iz razloga što je ovo polje koje bilježi konstantan napredak. Njihovo razumijevanje *online* prijetnji još uvijek je na bazičnom nivou, te postoji potreba za boljim adresiranjem svih potencijalnih izazova s kojima se svakodnevno susreću. Vjeronauka je, prije svega, zasnovana na odgoju, što znači da već postojeće tematske oblasti potenciraju međuljudske odnose. Jedan od ispitanika iz Tuzlanskog muftijstva tvrdi da je, kroz vlastito iskustvo, spoznao da bolje razumijevanje digitalnih prijetnji posjeduju stariji učenici, koji su duži vremenski period prisutni u ovom polju.¹³ Razmatrajući ulogu vjeronauke u procesu razumijevanja *online* prijetnji, ispitanici također imaju isti stav o važnosti uloge ovog predmeta, gdje se često napominje uloga vjeroučitelja kao osobe koja bi povremeno na časovima vjeronauke trebala proširivati vidike učenika kada je u pitanju ova problematika. Ispitanica iz Bihaćkog muftijstva smatra da je jedan od efektivnih načina na koji bi se moglo pozitivno djelovati na učenike korištenje audiovizuelnog materijala koji govori o prijetnjama, te provlači moralnu i odgojnu nit.¹⁴ U tom smjeru razmišlja i

11 Platforma dostupna na linku: <https://sites.google.com/view/islamska-vjeronauka/islamska-vjeronauka>.

12 *Online* intervju s ispitanikom iz Sarajevskog muftijstva, 20. 7. 2022. godine

13 *Online* intervju s ispitanikom iz Tuzlanskog muftijstva, 28. 9. 2022. godine

14 *Online* intervju s ispitanicom iz Bihaćkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine

ispitanik iz Mostarskog muftijstva, koji vjeruje da nastavnici već „pomažu koliko mogu“, ali i da je „potrebno dalje raditi na osvještavanju učenika“. ¹⁵ Također, ispitanik iz Travničkog muftijstva dodaje:

Mislim da [učenici] nisu dovoljno upoznati sa rizicima i prijetnjama koje su oko njih svakodnevno. Vjeronauka tu ima ogromnu ulogu i važnost. Na časovima vjeronauke proširujemo vidike učenika i pokušavamo im ukazati na sve te rizike, pripremajući ih za ono što ih očekuje u virtuelnom svijetu. ¹⁶

Jedan primjer dobre prakse razgovora o nepoželjnim oblicima ponašanja u digitalnom svijetu, navodi nastavnik vjeronauke iz Banjalučkog muftijstva, koji kaže:

Baš danas sam im objašnjavao da im se život može okrenuti za 180 stepeni zbog samo jedne slike ili snimka. Rekao sam im da paze da ne budu kompromitovani i da nikada druge ne kompromituju. Na primjer, objasnio sam im da je to grijeh. Za ovaj primjer se može iskoristiti i onaj hadis o sakrivanju sramote bratu, tj. da će Bog tvoju sramotu sakriti, ukoliko ti to isto uradiš za svoga prijatelja. ¹⁷

Drugi stub digitalne otpornosti – poznavanje rješenja – u prvi plan stavlja vještine kritičkog promišljanja učenika i traženje rješenja i odgovora iz više izvora. Iskustva nastavnika pokazuju da je trenutni nivo kritičkog promišljanja kod učenika na niskom nivou, što predstavlja značajan izazov zbog toga što je svijet napredovao i – kako tvrdi nastavnik iz Sarajevskog muftijstva – zbog činjenice da „danas trebamo ljude koji misle kreativno, inovativno, kritički, nezavisno, sa mogućnosti povezivanja“. ¹⁸ Usmjeravanje ka kritičkom promišljanju obaveza je svih nastavnih predmeta, ne samo vjeronauke – ali jedan segment u kojem vjeronauka može iznjedrati rezultate jeste upravo kritičko promišljanje o digitalnim sadržajima koji nisu u skladu s lijepim odgojem i islamskim učenjem. Vjeronauka, kroz primjer vjere i vjerskih propisa, može ukazati na potencijalne probleme i poslužiti za detaljnu analizu prije donošenja bilo kakvog zaljučka. Ipak, bitno je napomenuti i da je nekolicina nastavnika istakla važnost edukacije i mogućnosti kritičkog promišljanja samih edukatora, jer se često promovise manjak propitivanja autoriteta i sistem „šuti i budi dobar“. ¹⁹ Govoreći o kritičkom promišljanju i *online* izazovima, ispitanik iz Travničkog muftijstva kaže:

Učenici su u određenoj mjeri svjesni izazova, jer o njima razgovaraju i sa roditeljima, ali ponekad bivaju zavedeni primamljivošću sadržaja koji im se

15 Pismeni odgovor ispitanika iz Mostarskog muftijstva, Sarajevo, 07. 9. 2022. godine.

16 *Online* intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, 03. 9. 2022. godine.

17 *Online* intervju s ispitanikom iz Banjalučkog muftijstva, 05. 10. 2022. godine. Hadis u izvornom obliku glasi: „Ko sakrije sramotu svoga brata na dunjaluku, Allah, dž. š., sakrit će njegovu i na dunjaluku i na ahiretu“ (bilježe Buharija i Muslim).

18 Pismeni odgovor ispitanika iz Sarajevskog muftijstva, 20. 7. 2022. godine.

19 *Online* intervju s ispitanikom iz Banjalučkog muftijstva, 05. 10. 2022. godine.

nude u toj mjeri da zaboravljaju na sve dobronamjerne savjete. Kao vjeroučitelj, smatram da imam veliku odgovornost u ovim stvarima i nastojim svoj dio posla uraditi na najbolji način. U okviru plana i programa za nastavu vjeronauke postoje lekcije koje obrađuju ove teme, što svakako predstavlja olakšanje za učenike i nastavnike.²⁰

Također, ispitanica iz Bihaćkog muftijstva ističe da učenici nisu spremni kritički razmišljati o digitalnim izazovima:

Ako nešto prihvate, onda se vrlo sporo toga odriču, ili nikako. Ako im je nešto od online ponuđenih pubertetskih materijala drago, neće odoljeti, a da ga ne pogledaju – pa makar to značilo i loše po njih. U udžbenicima vjeronauke bi se trebalo uvrstiti i odgojni segment koji bi potakao učenike na razmišljanje da li neke online sadržaje ne bi ni trebalo otvarati i kako ih prepoznati. Tako bi se pridržavali i islamske etike i vrlina.²¹

Treći stub digitalne otpornosti – učenje o znanjima i vještinama – prvenstveno se odnosi na posjedovanje digitalnih vještina i znanja, pomoću kojih se korisnici mogu samostalno nositi sa nedovoljno poznatim tehnološkim okolnostima. Generalna zapažanja nastavnika pokazuju da su digitalne vještine učenika (posebno u tehničkom smislu), u značajnoj mjeri, bolje od vještina velikog dijela nastavnog kadra – primarno iz razloga što „nove generacije provode više vremena za računarima, a novi trendovi u njihovim životima to od njih traže“.²² Ipak, većina ispitanika se isto tako slaže da, iako su digitalne kompetencije učenika na izrazito visokom nivou, njihova upotreba interneta i konzumacija informacija ne odvija se nužno na način na koji to žele odgajatelji ili odrasli.

Kako navodi jedan od ispitanika iz Travničkog muftijstva, trenutno je zastupljena prekomjerna upotreba „neadekvatnih i beskorisnih sadržaja“.²³ Pritom, među sagovornicima vlada mišljenje da učenici gube vrijeme na različite igre, Instagram, YouTube, TikTok te se ugledaju na osobe iz digitalnog ‘miljea’ i oponašaju modu, kao i izražavanje. Nadalje, ispitanik iz Sarajevskog muftijstva tvrdi da „dok igraju igrice, učenici ne razmišljaju ni o hrani, a kamoli o namazu ili vjeri“.²⁴ Nova opasnost, koju ispitanici prepoznaju i koja je sve prisutnija, jeste i trend neprovjerenih vjerskih stranica i sekti, koje mogu imati *online* prisustvo – pogotovo na mrežama poput TikToka i Facebooka. Govoreći o prijetnjama u digitalnom svijetu, ispitanica iz Bihaćkog muftijstva napominje:

Činjenica je da učenike treba konstantno usmjeravati na korisne i pozitivne sadržaje ili bolje rečeno čuvati ih od onih negativnih. Kao profesor vjeronauke

20 *Online* intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, 03. 9. 2022. godine.

21 *Online* intervju s ispitanicom iz Bihaćkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine.

22 Pismeni odgovor ispitanika iz Sarajevskog muftijstva, 20. 7. 2022. godine.

23 *Online* intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, 03. 9. 2022. godine.

24 Pismeni odgovor ispitanika iz Sarajevskog muftijstva, 20. 7. 2022. godine.

nastojim kod učenika postići to da svakom sadržaju pristupaju kritički, a ne samo da budu oni koji slijepo slijede nametnute trendove u raznim segmentima.²⁵

Četvrti i peti stub digitalne otpornosti – oporavak od stresa i napredovanje kroz samoeфикаsnost – u prvi plan stavljaju sisteme podrške koje učenici treba da imaju u školskom okruženju. Ovi sistemi podrške uključuju dva primarna segmenta: adekvatan oporavak kada stvari krenu po zlu u *online* svijetu i mogućnost prevazilaženja poteškoća kroz podršku i odnose s drugima. Značajan broj ispitanika potvrdio je da je u prošlosti imao iskustva s intervencijama, nakon što su učenici doživjeli stresne situacije u digitalnom prostoru. Ipak, neki od njih ističu da postoje razlike u pristupima samog nastavnog osoblja, gdje „samo posvećeni prosvjetni radnici pokazuju interes za stresne situacije kroz koje prolaze učenici“.²⁶ Također, dodaju i da vjeroučitelj koji ima izgrađen kredibilitet kod učenika može „puno pomoći u tom polju, jer će se učenici rado povjeriti upravo njima“.²⁷ U određenim situacijama nastavnici ne razumiju učenike i izazove s kojima se suočavaju, te im prva reakcija bude osuda – što onda dovodi do toga da se učenik zatvori i ne traži savjet o tome kako graditi i razvijati pozitivne karakterne osobine. Zbog toga je, kako napominje ispitanik iz Travničkog muftijstva, važna izgradnja povjerenja između učenika i nastavnika:

Učenici imaju povjerenje u nastavnike vjeronauke i imao sam nekoliko slučajeva gdje su mi se učenice i učenici žalili na slične stvari, što će se na kraju ispostaviti kao pravi problem, koji je uspješno riješen (...). Ovdje nastavnici vjeronauke mogu mnogo pomoći našoj djeci, jer vjeronauka ne radi samo na obrazovanju, nego veliku pažnju posvećuje odgojnom segmentu rada sa učenicima. Zaista se trudim da učenicima budem konstantno na raspolaganju i stalno im podvlačim da mi se mogu javiti bilo kada, a ne samo za vrijeme nastave. Čini se da je to dalo rezultata (...). Neki od njih ne prekidaju tu komunikaciju ni nakon završetka srednje škole i ostajem otvoren za njihove probleme i nakon toga. To je zaista nešto što čovjeka čini ponosnim.²⁸

Online ekstremizam

Nastavnici vjeronauke pokazali su ispravno razumijevanje termina ‘*online* ekstremizam’ i širok spektar potencijalnih prijetnji koje su prisutne u digitalnom prostoru, a koje mogu rezultirati konkretnim slučajevima radikalizacije mladih. Ono što se ističe kao primarno shvatanje usko se vezuje uz trenutne *mainstream* poglede na islam, gdje termin ‘ekstremizam’ u javnom diskursu često pogrešno asocira isključivo na oblike religijskog ekstremizma među muslimanima,

25 *Online* intervju sa ispitanicom iz Bihačkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine.

26 Pismeni odgovor ispitanika iz Sarajevskog muftijstva, 20. 7. 2022. godine.

27 *Online* intervju s ispitanicom iz Bihačkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine.

28 *Online* intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, 03. 9. 2022. godine.

bez uzimanja u obzir široke lepeze drugih pokretača. Govoreći o religijskom ekstremizmu, ispitanici su istaknuli propagiranje ekstremističkih tumačenja vjere i vjerskih propisa kroz džihad, kao i slijeđenje sekti čije se polje kretanja većinom odvija u zatvorenim *online* grupama, forumima i platformama. Iako univerzalna definicija *online* ekstremizma još uvijek nije usvojena, ispitanici su kroz svoje odgovore dali općeprihvaćeno tumačenje, koje ekstremizam primarno definiše kao: i) širenje ekstremističkih stajališta kroz upotrebu interneta²⁹ te ii) iznošenje stavova koji se ne uklapaju u današnji sistem života većine ljudi.³⁰ Pritom, djeca (i mladi generalno) u najvećoj su opasnosti od *online* ekstremizma, upravo iz razloga što je njihova mogućnost kritičkog sagledavanja potencijalno negativnog sadržaja još uvijek na niskom nivou – gdje djeca mogu podleći utjecaju i lobiranju ekstremista u kratkom vremenu. Jedan od ispitanika, istakao je sljedeće:

Online ekstremizam bi bio uključivanje ljudi u ono što im može donijeti veliku štetu. Prethodno sam dijagnosticirao neke od tih problema sa kojima se suočavam. Danas svjedočimo da je taj ekstremizam u porastu i da se sve više mlade osobe uključuju u njega. Ovdje škole i vjeroučitelji mogu dati veliki doprinos i djelovati preventivno.³¹

Pored štetnih oblika religijskog ekstremizma, koji propagiraju neinstitucionalne grupe i individualni akteri u digitalnom prostoru, ispitanici su prepoznali i moguće opasnosti na polju zabave, gdje se posebno ističu platforme poput YouTubea i TikToka. Kako ističe jedna od ispitanica iz Bihaćkog muftijstva, to se čak može ogleđati i u „načinu razmišljanja, odijevanju, ili ishrani“.³² Na kraju, ispitanici su prepoznali i ekstremističke narative u političkom djelovanju, gdje postoji opasnost konstantnog ‘podgrijavanja’ atmosfere, što u psihološkom smislu može imati značajan utjecaj na razvoj mlade osobe. Nerijetko su žrtve ovakvih narativa ne samo mladi već i njihove porodice, što onda može predstavljati i problem na većem nivou, koji je onda izuzetno teško riješiti.

Razgovori s ispitanicima također su pokazali da nastava vjeronauke može doprinijeti smanjenju *online* ekstremizma – kako direktno tako i indirektno. Prvenstveno, taj rad svodi se na savjetovanje i izgradnju zdrave populacije društva, a jedna od ispitanica iz Travničkog muftijstva napominje da je njena uloga usmjeravanje učenika prema „pravom putu“, jer je islam „vjera srednjeg puta“.³³ Pored toga, drugi ispitanik vjeruje da nastavnici vjeronauke „mogu mnogo pružiti, jer je njihova uloga u tom polju velika“ – pogotovo ako se uzme u obzir da se kroz nastavni sadržaj objašnjavaju vjerski propisi, kao i ljepote vjere i njena

29 Pismeni odgovor ispitanice iz Travničkog muftijstva. 30. 8. 2022. godine.

30 *Online* intervju s ispitanikom iz Tuzlanskog muftijstva, 28. 9. 2022. godine.

31 *Online* intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, 03. 9. 2022. godine.

32 *Online* intervju s ispitanicom iz Bihaćkog muftijstva, 14. 9. 2022. godine.

33 Pismeni odgovor ispitanice iz Travničkog muftijstva. 30. 8. 2022. godine.

jednostavnost.³⁴ Kako je spomenuto, uloga vjeronauke, a i islama, primarno se ogleda u zagovaranju ‘srednjeg puta’, te shodno tome, jedan od ispitanika napominje:

Islam je protiv bilo kakvog oblika ekstremizma i zbog toga se čudimo onima koji neke devijantne pojave pripisuju islamu u današnje vrijeme. Islam čovjeka uči da bude biće sredine i da ne pretjeruje u bilo čemu, pa čak ni u jelu i piću. Vjeroučitelji ulažu velike napore na ovim poljima, ali bez većeg angažmana šire društvene zajednice, teško će se doći do željenih rezultata.³⁵

Što je još važnije, nastavnici vjeronauke smatraju da njihov rad može pozitivno djelovati i na samu digitalnu otpornost učenika, gdje jedan od ispitanika napominje da je upravo vjeronauka školski predmet koji daje najveći doprinos pri izgradnji otpornosti u odgojno-obrazovnom sistemu:

Tim temama posvećujem posebnu pažnju, kada učenike neprestano upućujem na relevantne izvore za prikupljanje informacija, odnosno ukazujem na izvore koji mogu predstavljati prijetnju i rizik. Srednjoškolci to vrlo dobro razumiju, a preveniranju rizika, za razliku od svih ostalih predmeta u odgojno-obrazovnom sistemu, najviše doprinosi upravo predmet Islamska vjeronauka.³⁶

Nastavnici Islamske vjeronauke i digitalni izazovi

Mišljenja ispitanika u velikoj se mjeri razlikuju kada je u pitanju procjena kompetencija nastavnika Islamske vjeronauke i njihovog snalaženja u digitalnom prostoru. S jedne strane, vlada percepcija da oni ne mogu da prate tehnološke izazove, dok, s druge strane, postoji viđenje da su upravo nastavnici vjeronauke pokazali spremnost za digitalne izazove kroz razvoj *online* predmetne platforme za vrijeme pandemije. Opći je zaključak da se u ovom segmentu dosta kompetencija svodi na individualni nivo, gdje – kako jedan od nastavnika ističe – „mlađe generacije to dobro prate i prilagode se djeci i novim alatima, dok starije generacije ipak teže prihvataju promjene“. U narednim godinama, obrazovni sektor težit će sve većoj digitalizaciji, te se shodno tome javlja potreba za inovativnim pristupima djeci koji su kreativniji, manje monotoni i motivirajući za kontinuiran rad i razumijevanje predviđenih tematskih oblasti. Ispitanik iz Sarajevskog muftijstva ističe:

Sticanje kompetencija za upotrebu digitalnih alata, nesumnjivo poboljšava kvalitet nastave i prilagođava je potrebama novih generacija koje standardne načine učenja i podučavanja smatraju monotonima i krajnje demotivirajućima.³⁷

34 *Online* intervju s ispitanikom iz Tuzlanskog muftijstva, 28. 9. 2022. godine.

35 *Online* intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, 03. 9. 2022. godine.

36 Pismeni odgovor ispitanika iz Sarajevskog muftijstva, 20. 7. 2022. godine.

37 Pismeni odgovor ispitanika iz Sarajevskog muftijstva, 20. 7. 2022. godine.

Isto tako, jedna od ispitanica smatra i da ne smijemo izostaviti činjenicu da su, iako u manjoj mjeri, i mlađe kolege doživjele veliki broj izazova, ali da su ipak pokazali spremnost za njihovo adekvatno savladavanje.³⁸ Tokom masovnog prelaska na *online* nastavu za vrijeme pandemije, nastavnicima je ponuđen značajan broj digitalnih alata koji su morali biti uvedeni u nastavu. Da bi takvi alati ostali i opstali, ispitanici smatraju da je potrebno više razumijevanja i podrške od svih institucionalnih aktera – počevši od Islamske zajednice do nadležnih ministarstava i samih škola. Islamska vjeronauka predstavlja i svojevrsnu okosnicu Islamske zajednice i potencijali nastavnog kadra, kao i unapređenje kvalitete nastave kroz konkretnu finansijsku podršku i ulaganja, nameću se kao primarni sektori na kojima je potrebno kontinuirano raditi. Posmatrajući trenutno stanje, ispitanik iz Zeničkog muftijstva napominje da nastava vjeronauke predstavlja glavnu poveznicu učenika s ovom institucijom i vjerom u generalnom smislu, te igra bitnu ulogu pri izgradnji ličnosti i izbjegavanju priklanjanja tzv. parainstitucijama.³⁹ Evidentan je i značajan disparitet u informatičkoj opremljenosti učionica, što najbolje oslikava tvrdnja nastavnika iz Tuzlanskog muftijstva, koji napominje da „ukoliko nema uslova u školi, onda ih pokuša sam obezbijediti“.⁴⁰

Zaključak

Ovo istraživanje imalo je za cilj povezati koncept digitalne otpornosti u školskom okruženju, *online* ekstremizam i/ili negativne oblike ponašanja na internetu te nastavu vjeronauke kao mogući prostor unutar kojeg nastavnici vjeronauke mogu djelovati kao facilitatori otpornosti. Usto, istraživanje je predstavilo percepcije nastavnika vjeronauke kada su u pitanju uloga vjere u digitalnom životu učenika, spremnost i opremljenost nastavnog osoblja za rad na digitalnim izazovima te trenutno (i potencijalno) postojanje pet osnovnih stubova digitalne otpornosti u svakodnevnim praksama i radu u školi. Podaci su prikupljeni primjenom intervjua i pismenog odgovaranja na upitnik s pitanjima otvorenog tipa.

Digitalni život učenika donio je novi set izazova, na koje vjera i vjersko obrazovanje mogu odgovoriti na nekoliko načina. Tu se uglavnom ističu korektivno djelovanje u smislu postavljanja granica, ali i selektivnog pristupanja i mogućnosti razdvajanja štetnog od korisnog sadržaja. Iako u nekim slučajevima nastavni planovi i programi ne dozvoljavaju pretjerano fokusiranje na ove tematske oblasti, većina ispitanika ipak redovno govori o nepoželjnim oblicima

38 Pismeni odgovor ispitanice iz Travničkog muftijstva, 30. 8. 2022. godine.

39 Pismeni odgovor ispitanika iz Zeničkog muftijstva, 28. 9. 2022. godine.

40 *Online* intervju s ispitanikom iz Tuzlanskog muftijstva, 29. 8. 2022. godine.

ponašanja u digitalnom prostoru, a isto tako i koristi digitalne alate za bolje razumijevanje nastavnog sadržaja. Kao primjer dobre prakse ističe se potpuna digitalizacija predmeta Islamska vjeronauka za srednje škole, koji je sada dostupan široj javnosti.

Posmatrajući pet karakteristika digitalne otpornosti u školskom okruženju, njihovo prisustvo u praksi nastave vjeronauke, kao i mogućnosti za buduće djelovanje kroz korištenje ovog teoretskog okvira – uvida se potencijal koji ovakav pristup može imati. Isto tako, jasno je ukazano i na važnost uloge nastavnika vjeronauke kao svojevrsnih facilitatora za razvijanje digitalne otpornosti na *online* ekstremizam u školskom okruženju. Prvi stub – razumijevanje *online* prijetnji – pokazao se kao važan dio već postojeće prakse, gdje nastava vjeronauke upravo pokušava osvijestiti učenike i upoznati ih s rizicima i prijetnjama. Drugi stub – poznavanje rješenja – fokusiran je uglavnom na razvijanje sposobnosti kritičkog promišljanja, gdje nastava vjeronauke može dati doprinos u smislu otvorenih razgovora i debata o digitalnim sadržajima koji nisu u skladu s lijepim odgojem i islamom.

Treći stub – učenje o znanjima i vještinama – usmjeren je ka digitalnim vještinama, koje korisnicima omogućuju samostalnost pri korištenju digitalnih alata i/ili u potrazi za rješenjima za nepoznate tehnološke okolnosti. Razgovori s ispitanicima pokazali su da postoji percepcija učenika kao samostalnih korisnika internetskih sadržaja, ali da problem predstavlja njihova konzumacija informacija. U tom smislu, korištenje samog sadržaja ne odvija se na način na koji bi to željeli njihovi roditelji/odgajatelji i nastavnici, ali su njihove tehničke vještine na izrazito visokom nivou. Četvrti i peti stub digitalne otpornosti – oporavak od stresa i napredovanje kroz samoeфикаsnost – predstavljaju dva dijela slagalice koja se odnose na sisteme podrške u školskom okruženju. Razgovori upućuju na to da nastavnici vjeronauke mogu doprinijeti prilikom intervencija s učenicima koji su doživjeli stresne situacije u digitalnom prostoru – uzimajući u obzir da je prethodno izgrađeno povjerenje između obiju strana.

Prilikom razgovora o definiranju pojma *online* ekstremizam, ispitanici su pokazali široko razumijevanje ovog problema, pritom uzimajući u obzir i često povezivanje ekstremizma u generalnom smislu sa isključivo religijskim ekstremizmom. Istaknuti su i izazovi na polju zabave i *online* platformi poput YouTubea i TikToka, koji često mogu da promovišu određeni način razmišljanja, odijevanja, pa čak i ishrane. Ipak, ispitanici isto tako čvrsto vjeruju da upravo nastava vjeronauke i islam mogu pomoći pri direktnom ili indirektnom smanjenju *online* ekstremizma, primarno jer je islam vjera tzv. srednjeg puta. Na kraju, nastavnici vjeronauke istakli su i da je upravo vjeronauka jedan od rijetkih školskih predmeta koji može dati značajan doprinos u odgojnom smislu,

a što bi onda moglo polučiti rezultate i pri izgradnji digitalne otpornosti učenika. Ipak, značajno je potcrtati i da dominira mišljenje da digitalne kompetencije nastavnika umnogome nisu na adekvatnom nivou. To se prvenstveno odnosi na starije nastavnike, koji teže mijenjaju rutinu i sporije se prilagođavaju izazovima digitalnog doba, što znači da postoji potreba za sistemskim moderniziranjem cjelokupnog nastavnog procesa, kao i digitalnim opismenjavanjem nastavnog kadra.

Rezultati istraživanja ukazuju na značajan potencijal vjeronauke kao školskog predmeta za jačanje digitalne otpornosti učenika, posebno u prevenciji *online* ekstremizma. Identifikacija pet osnovnih stubova digitalne otpornosti i njihova povezanost s nastavom vjeronauke otvara prostor za dalju integraciju ovih koncepata u nastavni proces. Ovo istraživanje ima nekoliko ograničenja. Prvo, uzorak od 12 nastavnika vjeronauke ne može se generalizirati na sve škole u Bosni i Hercegovini, posebno zbog različitih regionalnih i kulturnih konteksta. Drugo, upotreba intervjua i pisanih odgovora na pitanja otvorenog tipa može ograničiti dublju interpretaciju određenih odgovora, jer su ispitanici možda suzdržani u davanju potpunih ili kritičkih informacija.

S obzirom na ograničenja ovog istraživanja, preporučuje se nekoliko pravaca za buduća istraživanja. Prvo, potrebno je proširiti uzorak na veći broj nastavnika iz različitih škola i regija kako bi se dobila reprezentativnija slika o ulozi vjeronauke u jačanju digitalne otpornosti. Drugo, buduća istraživanja mogu uključiti i učenike kao ispitanike, s ciljem razumijevanja njihove perspektive o ulozi vjeronauke u rješavanju digitalnih izazova. Treće, longitudinalna istraživanja omogućila bi analizu promjena u stavovima nastavnika i učenika kroz vrijeme. Na kraju, preporučuje se razvoj i evaluacija specifičnih edukativnih programa za digitalno opismenjavanje nastavnika vjeronauke, s fokusom na prevenciju *online* ekstremizma.

Diskusija

Iako je istraživanje pokazalo da nastavnici vjeruju da mogu imati važnu ulogu u izgradnji digitalne otpornosti učenika – iz razloga što smatraju da je pet stubova koncepta digitalne otpornosti već prisutno u njihovom svakodnevnom radu – i dalje je teško napraviti detaljnu procjenu značaja nastavnika i samog predmeta Islamska vjeronauka. Pored toga, tvrdnje da vjeronauka od svih predmeta najviše doprinosi preveniranju rizika potrebno je dodatno propitati i istražiti. Budući da je istraživanje obuhvatilo mali broj nastavnika, a da pri tome nemamo mišljenja drugih učesnika odgojno-obrazovnog procesa poput učenika i roditelja, sve

izjave potrebno je razumjeti kao ilustrativne primjere koji predstavljaju polazište za dalja, obimnija istraživanja. Isto tako, i pored općeg razumijevanja pojma 'online ekstremizam', za adekvatno djelovanje nastavnog kadra potrebno je obaviti dodatne stručne edukacije i obuke za specifične preventivne programe, koji bi za cilj imali jačanje otpornosti kod učenika. Na kraju, nezainteresovanost dijela nastavnog osoblja da promijeni postojeće metode u nastavi kao i manjak digitalnih kompetencija mogu predstavljati značajan izazov za bilo kakav oblik reforme nastavnog sadržaja.

Literatura

- Garista, Patrizia & Giancarlo Pocetta, „Digital Resilience: meanings, epistemologies and methodologies for lifelong learning“, *Conference paper* (2014)
- Halilovic Pastuovic, Maja et al., „Interactions between States and Religious Institutions in the Balkans – Working Paper 3“, *PAVE Project Publications*, 2022. Dostupno na: https://www.pave-project.eu/publications/PAVE_870769_D4.1_publication_layout.pdf.
- Kapidžić, Damir et al., „Drivers of radicalisation and violent extremism in the light of state dynamics in MENA and the Balkans: Bosnia and Herzegovina [Pokretači radikalizacije i nasilnog ekstremizma u svjetlu državne dinamike u MENA i Balkanu: Bosna i Hercegovina]“, The European Institute of the Mediterranean (IEMed) (2021) Dostupno na: https://h2020connekt.eu/wp-content/uploads/2021/09/Bosnia_Herzegovina_CONNEKT_Macro_Drivers.pdf.
- Sun, Haiyan et al., „Digital Resilience Among Individuals in School Education Settings: A Concept Analysis Based on a Scoping Review“, *Frontiers of Psychiatry*, 13:858515 (2022)
- Turčalo, Sead & Nejra Veljan, „Community Perspectives on the Prevention of Violent Extremism in Bosnia and Herzegovina“, *Berghof Foundation* (2018). Dostupno na: https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/10/CTR_CaseStudy2BiH_e.pdf.
- Tzvetkova, Gergana & Mila Mancheva, „Country Report: Bosnia and Herzegovina“, *GREASE – Radicalisation, Secularism, and the Governance of Religion: European and Asian Perspectives* (2019). Dostupno na: <http://grease.eu.eu/wpcontent/uploads/sites/8/2019/11/Bosnia-and-Herzegovina-Report.pdf>.

Winter, Charlie et al., „Online extremism: Research trends in internet activism, radicalization, and counter-strategies“, *International Journal of Conflict and Violence*, 14:2 (2020)

Intervjui i pismeni odgovori na upitnik

Pismeni odgovor ispitanika iz Sarajevskog muftijstva, Sarajevo, 20. 7. 2022. godine

Online intervju s ispitanikom iz Travničkog muftijstva, Sarajevo, 03. 9. 2022. godine

Pismeni odgovor ispitanice iz Travničkog muftijstva, Sarajevo, 30. 8. 2022. godine

Online intervju s ispitanikom iz Tuzlanskog muftijstva, Sarajevo, 29. 8. 2022. godine

Online intervju s ispitanikom iz Tuzlanskog muftijstva, Sarajevo, 05. 9. 2022. godine

Pismeni odgovor ispitanika iz Mostarskog muftijstva, Sarajevo, 07. 9. 2022. godine

Online intervju s ispitanicom iz Bihaćkog muftijstva, Sarajevo, 14. 9. 2022. godine

Online intervju s ispitanicom iz Bihaćkog muftijstva, Sarajevo, 14. 9. 2022. godine

Online intervju s ispitanikom iz Tuzlanskog muftijstva, Sarajevo, 28. 9. 2022. godine

Pismeni odgovor ispitanika iz Zeničkog muftijstva, Sarajevo, 28. 9. 2022. godine

Online intervju s ispitanikom iz Banjalučkog muftijstva, Sarajevo, 05. 10. 2022. godine

Online intervju s ispitanicom iz Sarajevskog muftijstva, 05. 10. 2022. godine

Possibility of Developing Resilience to Extremism in the Digital Environment Through Religious Education

Abstract

This research establishes a connection between online extremism, building digital resilience in the school environment, and Islamic religious education. The paradigm shift in viewing the relationship between religion and extremism, alongside an increasing focus on building resilience, opens up significant space for analysing the role of religious education in primary and secondary schools. By analysing interviews with Islamic religious education teachers, the study concludes their current practices and perceptions of their role in fostering digital resilience among students. The research explores their understanding of digital competencies and perceptions of the importance of digitalising teaching content. Twelve teachers from seven mufti districts – Banja Luka, Bihać, Mostar, Sarajevo, Travnik, Tuzla, and Zenica – participated in the study, with all respondents interviewed through semi-structured online interviews. The research reveals that religious education teachers recognise their role in building digital resilience against school extremism and the need to modernise and digitalise teaching practices.

Key words: online extremism, digital resilience, religious education, teachers, school